

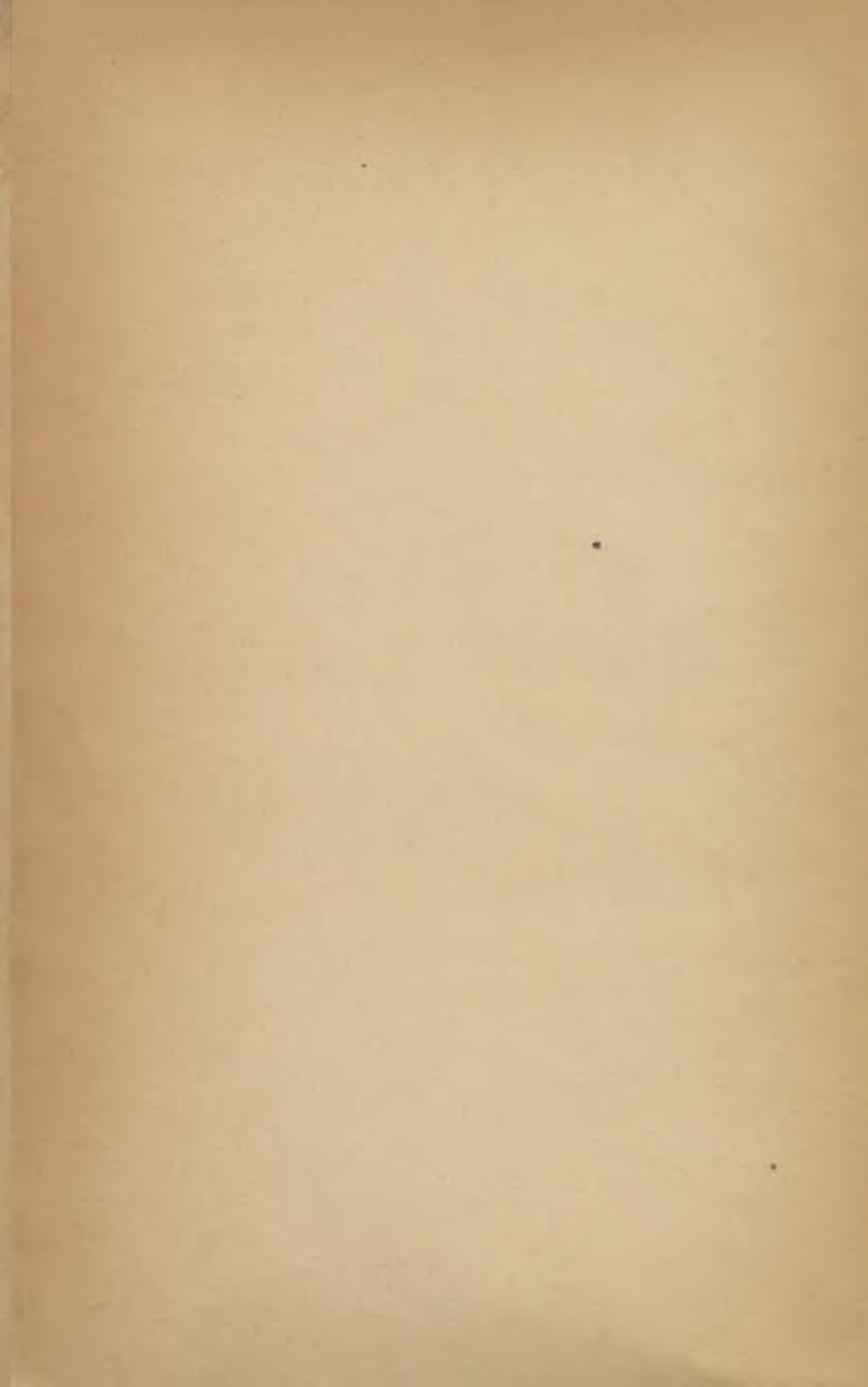
195396

Philos. O.

717.

3066283

Philos.
0
7/7

SZÉKFOGLALÓ BESZÉD,

MELYET

657283

uk

DANIELIK JÁNOS

EGRI KANONOK ÉS PRÉPOST,

A SZ. ISTVÁN-TARSULAT ALELNÖKE,

MINT A MAGYAR AKADEMIA

TISZTELETI TAGJA

MARTIUS HAVA 19-ÉN

AZ AKADEMIA HETI ÜLÉSÉBEN TARTOTT.

PEST, 1860.

NYOMATOTT WERFER KÁROLYNÁL.

Földmúzeum Nákobáz 10. sz.

295396

M. ACADEMIA
KÖNYVTÁRA

A bölcsészet számára igényelt szabadság- és függetlenségről.

Verulami gróf Baco közel háromszáz évvel ezelőtt dicsekedett vele, hogy ő a bölcsészetet az égből a földre hozta le. „Lelkem mélyében meg vagyok győződve — úgy mond — hogy én menyasszonyi ágyat vetettem, melyen az emberi szellem a természettel összeházasodik . . . Reméllem, hogy egy ily vőlegény és egy ily menyasszony jogos inductio útján tehetős hősöket, valódi Herculeseket fognak nemzeni, képeseket a syllogismust agyonverni, s minket nyomoraink- és sanyarainkban annyira mennyire megvigasztalni“ *).

A történet tanuskodik róla, mennyire csalódott a bölcs, lelkem mélyében táplált ezen meggyőződésében. Mig elvének folytatói, Locke és Condillac, a tapasztalati inductio alapján haladva azon bölcselkedői nemzedéket szülték, mely syllogismus-agyonverési buzgóságában a szellemet az egész természetből végképen száműzte: azalatt a vőlegény jogosultságának, a szellem igazainak ügyvédei Cartesius riadójárja, ennek „gondolkodom, tehát vagyok“ jelszavu lobogója után indulva, a menyasszonyt lassankint elpárologtatták, eszmévé, fogalomná át szellemitették. — A vőlegény és menyasszony barátainak ezen kölcsönös saturnusi étvágya láttára megrémülve, többen különféle uton-módon igyekeztek a két félt fölemésztetés veszélyétől megmenteni. Majd a gondolkodás és terj fogalmaként az egy általános állag két egyenjogu alkatrészeinek hirdették kiöket, mint Spinoza; majd a menyasszony részére önmagában ugyan különvált és független, de az előzetesen megállapított összhangzathoz (praestabilita harmonia'-hoz) képest, a vőlegény minden mozzanatának megfelelőleg idomuló és módosuló létezési módot követeltek, mint Leibnitz; majd végre kétségbeesve a perlekedő két fél ügyébeni eligazodhatás iránt, egyik

---

*) Opp. Philos.

félnek úgy, mint a másiknak egytől egyig minden igazait bizonytalanoknak jelenték ki, mint Hum e.

Bizonyára nem a legszerencsésb kimenetele a bacoí frigyesítési kísérletnek. Pedig a frigy való, s minden ember annak élő mintája. Mindenünkben a szellem és test együtt képezi azon lényt, melyet embernek hívunk. Nem olyan ugyan e frigy, mely a két összeházasított fél közti összehangzást illetőleg mi kívánni- valót sem hagyyna fön : egészben véve azonban mégis olyan, hogy abban az ember örömet leli, s bár mindig tökéletesb öszhangzatra vágyik, a frigynek erőszakos széttépését mégis rettegi. Ha tehát e frigy tetteleg való és igaz, honnan van az : hogy azt annyi nagy és tudós észnek a tudományban igazolni, kétségtelen bölcsészeti tanná emelni nem sikerült? A természet-e azon égeny-finomságu lény, melyhez durva tapintásunk nem fér? vagy a szellem azon röpke természetű jelenség, mely megállapodó pont hiányában eltűnik, mielőtt azt megleshetők volna?

Én, ki életemnek sokféle elfoglaltatása közben örömet szenteltem magánosan töltött ifjusági óráimat a tudás és lét utolsó alapjai feletti elmélkedéseknek, olvasva a bölcsek könyveit, azon tanulásra tettem szert : miszerint az okok közt, melyek miatt az ujkori bölcsészet törekedései semmi kielégítő eredményre nem vezettek, legelső és legkihatóbb az : hogy a bölcselkedő ész számára oly szabadságot és függetlenséget követeltek, milyennel az, említett házias állapotában nem bír. S e nézetem az, melyet okok erejével támogatva, készülök ezen alkalommal kifejteni, midőn a Tekintetes Akademia kebelében a nekem általa ajánlott tiszteleti széket elfoglalom. S midőn ezt teszem, midőn ezen kényes természetű kérdés tárgyalásába bocsátkozom : eleve is megnyugtatom a Tekintetes Akademiát, hogy tisztelve alapszabályait, a tételből theologiai kérdést nem csinálok. Nem akarom én a viszonyt fejtegetni, melyben a bölcselkedő ész a keresztény, különösen katholika kinyilatkoztatott hithez áll ; feladatom, melynek megoldását megkísértem, kitüntetni : hogy a bölcsészet, midőn mint tudományok tudománya mindent maga elé idéz, hogy mindent megvizsgáljon, s mindenről ítéletet mondjon, részéről is elfogadni, s tiszteletben tartani tartozik azon alapokat, melyekről maga azon tény, hogy a tudás megszülemlésének perczétől az ismeret-szerzés egész folyamata alatt a gondolkodással mindig együtt jelentkeznak, eléggé tanuskodik, hogy a bölcselkedő észtól teljességgel nem függ, azokat el- vagy nem-utasítani.

Azt mondják: a bölcseledő észnek szabadnak kell lennie minden előfeltevéstől, mentnek minden előítélettől, elfogulatlanak minden véleményről. Nincs s nem lehet ő alávetve senkinek és semminek, kivéve önmagát és ítéleteit. Épen azért tiltakoznia kell minden ráutakozás ellen, melyet bármi hatalom a világon, természet vagy társadalom, rá erőszakolni akarna. Senki és semmi ne gyakoroljon rá befolyást, feledje el minden tudományát, hasonlólag a bíróhoz, ki a feleket kihallgatni készül. Más tudományoknak lehet és szabad előfeltevésekből kiindulniok, a bölcseletnek, miután minden tudásnak utolsó okát akarja adni, ezt tennie nem szabad. Neki általános kételkedésből kell kiindulnia, mely mitsem tart tudottnak, mitsem tart igaznak, valamig a bölcseledő ész az ő souverain ítéletét meg nem hozta.

A tan tetszett s alkalmazásba vétetett. Az eredmény az volt, hogy a mindentől függetlenített bölcseledő ész minden-nel meghasonlott; s miután az érzéki, értelmi és erkölcsi lét nyilatkozványai semmi bölcsest szavára sem némulnak és némíttathatnak el, ezek állandó s minden embernek világító szembeötlőségén erőt nem vehetve, az emberiség öntudata által, még csak meg sem czáfolva, elítéltetett; s a tudomány, melynek merész reptét kezdetben annyian bámulták, guny vagy épen ártatlan mosolygás tárgya lett, mint ez oly állításoknál szokás, miket komoly feleletre méltóknak sem tartunk. Bizonyára nem hibázok, ha állítom, hogy a bölcselet soha, életének egyetlenegy korszakában sem vesztette el oly nagy mértékben érdekét és hitelét a közvélemény előtt, mint épen napjainkban, midőn már-már végső diadalát készültek megülni. „Ugy látszott — írja egyik előkelő tudós a bölcseleti világnak, Hegel rendszerére vonatkozólag — mintha végvalahára csakugyan megtaláltatott volna a törvény, mely a gondolatnak a világ feletti uralmat biztosítani képes, s mely előtt a világtörténetnek alázatos engedelmességgel meghajolnia kell. Alakjánál fogva, óriási gondolatgépezetként tűnt fel a mű, mely a fogalmakat szoros szükségességgel, s csupán önjerejéből nemzi... Tartalmát tekintve, azon hitet kelthette: mintha az egész tárgyilagos világ, a rendszer alatt meghajolva, kénytelen volna, magát tiszta fogalomná átszellemíteni hagyni, miszerint az egész mindenségből már csak a gondolkodástan, a logika, mint quint-essentia maradna fel, s a bölcselet számára a szellemvilág ezen trónjáról az egyedüli uralkodás minden időkre már biztosítva volna, századunkat pedig mint a tudomány véggyőzelmé-

nek, az idők betöltének korát üdvezelnünk és magasztalnunk kellene“ *).

Mi sem vala természetesebb. Véges, a külső léttel oly sokféleképen összefüött, működésében tőle nem függő szervekhez és közegekhez kötött, társadalom nélkül ki nem fejlődhető, érzéki jelvek nélkül magát ki nem fejezhető, földi életében a történetnek csak alig észrevehető rövid pontocskájára szorított szellemi tehetségnek, melynek nyomozásai-ban minduntalan majd társainak erkölcsi támogatására, majd a kültermészet mellette bizonyítható tanuságára van szüksége, s melynek mindenekelőtt másoktól tanulnia kell, mielőtt ön s mások mesterévé válnék, — egy ily tehetségnek, mondám, el kell ismernie, s ebben állna legfőbb bölcsesége, hogy számára a szabadság és függetlenség említettem teljes mértékét követelni annyit tenne : mint alóla minden biztos alapot kihuzni, őt minden támogató és segéd-kartól megfosztani akarni, miszerint az ég és föld között lebegvén, bizonytalan és semmi által fel nem tartott esésében végre saját és szülöttje, a tudománynak is nyakát szegje.

A kétség nem lehet a tudás kezdete. „Az ész, úgy mond Royer-Collard, nem ad számot az evidentiáról. Erre az ész-t kárhoztatni annyit tenne, mint azt megsemmisíteni. Ha az okoskodás nem támaszkodnék elvekre, melyek minden okot megelőznek, az analysisnek (taglalatnak) nem volna vége, a synthesisnek (össztételnek) nem volna kezdete“ **). Ha minden kétséges, ha minden bizonytalan : úgy a bizonyos tudásról örökre le kell mondani. A kétség állapota, melybe magát a bölcselkedő helyezteti, vagy való, azaz csakugyan igaz, hogy bizonyosan semmit sem; vagy csak tettetett, azaz tud, bizonyosan tud, s csak színli magát, mintha mitsem tudna. Ha a kétség való, úgy nincs mód abból kivergődni; mert minden kétség csak a már bizonyossal szemben oszlattathatik el; ha pedig csak színlett, akkor igen nevetséges; a bölcsész buvósdit játszik az emberiséggel, mint éretlen gyermekkel, kinek rejtekhelyét tudja, de hogy mulattassa, tetteteti magát és tapogatózik, mintha egyenesen neki nem mehetne. Miért van az, hogy a bölcsészek az öntudat azon legszembeötlőbb tanuságtételéből, hogy tudnillik vagyunk s kívülünk más dolgok is vannak, s hogy erről mi bizonyosan tudunk, maguknak oly kibonyolíthatlan és fundamentalis nehézséget csináltak, miszerint épen e legszembeötlőbb tétel a bölcselkedő ész kinpadjává

*) Deutinger, Das Princip der neueren Philosophie.

**) Oeuvres de Reid. Fragments de Royer-Collard, a la suite des Oeuvres de Reid.

válnék, — honnan, mondám, ha nem, mert függetlenségi mámorukban elvül állíták fel, hogy mindent, még a bizonyosat is be kell bizonyítani, hogy mindenről, még arról is kell kételkedni, a miről nem lehet kételkedni?

Ugy hiszem, nem csalódom, ha a bölcsészeti szabadságot és függetlenséget, mint azt főnebb formuláztam, teljesíthetlen kéreménynek mondom, valamig bebizonyítva és tudva nem lesz : hogy az emberi ész az ismeretek egyedüli tényezője, egyedüli közege, egyedüli forrása; miután mindaddig, a míg tudnillik áll, hogy vannak más tényezők, más közegek, más források is, a bölcselkedő ész bölcséleti vizsgálataiban mindahhoz utasítva, és, úgy szólván, kötve van, a mi nélkül az ismeretet puszta észszel megszerezni nem lehet, s a mi által és a honnan azt neki megszereznie kell. Eddigelé úgy tudtuk, s nem hiszem, hogy tévedtünk, hogy a bölcselkedő észnek részint ismeretforrásokat, részint okoskodási irány- és támpontokat kell keresnie és találnia a tapasztalásban, a tapasztalati és szoros (exact) tudományokban, a nyelvben, a történetben, a társadalmi egyetemes culturában és közlelkismeretben. Ha a bölcselkedők ezt ma másképp tudják; ha ők az egekre való minden tekintetet, mint őket nem kötelezhető függést, maguktól elutasítottak; és ha mindamellet épen azon bölcselkedők, kik az ész omé szabadságát és függetlenségét a leghangosabban követelték; ha nevezetesen Fichte az „én“-t a „nem-én“-nek mégis csak azon képeivel és alakjaival népesíti meg, melyeket előttünk a tér- és időben elterülni, kelni és mozogni látunk; ha Schelling a teljes különbségtelenségből a különbözők csak azon seregét fejledezteti, melylyel a világot valósággal megtöltve találjuk; ha Hegel tiszta „van“-jának dialectikus mozgalma az ellentétekből egyre csak azon synthesiseket szorítja ki, melyek a világ általunk ismert lényeinek s ezek viszonyai- és tulajdonainak megfelelnek; ha e bölcsészek mindannyian csak úgy beszélnek szervtelen és szerves, élő és holt testekről, erőmű- és vegytani erőkről stb., miként a többi tudományok, melyek az ész ama kiváltságát nem élvezik; ha, mondom, mindez így van : szabad legyen nekem e bölcsélet szerényen, önérzetök minden megsértése nélkül megkérdezni : ha valljon azt bizonyítja-e ez, hogy ők, mielőtt bölcselkedni kezdtek, mindenről semmit sem tudtak, hanem mindezt előbb eszök által majd az „én“-ben, majd a bevégzett különbségtelenségben, majd végre a tiszta „van“-ban felfedezniük és napvilágra helyezniük kellett? vagy

inkább ellenkezőleg, nem-e épen azért, mivel róla tudtak, szorították bele bölcsészeti teljszavaikba mindezen tartalmat, hogy midőn a kifejlés ideje megérkezett, parancsukra mind e lények belőle egymásután előlépdeljenek? Bizonyára igen feltűnő, hogy ha a bölcsék mindezen dolgokat tisztán előleg fedezték fel: hogyan lehet az, hogy mitsem fedeztek fel mindazokból, mik netalán a csillagokban léteznek, mozognak és élnek, de emberek által sohasem láttattak; ellenben megtalálták mindazon lényeket, tüneményeket és törvényeket, melyekről a köztapasztalás tud, a társadalom beszél, a tudományok szólnak, s hogy mit ma például a vegyész még nem tudott, de holnap megfejtend, azt tegnap a bölcsész sem tudta, de holnapután büvszelenczében már ő is megtalálta?

Az ész szárnyakra kelhet, gondolatban bejárhatja a nagy mindenséget, pillanat alatt egyik világrészből a másikba teheti át magát, behatolhat a fényködök azon legtávolabb országába, melyben a költőként, miként fű a réten, miriadnyi világok csiráznak: lények mindamellettt hüvelybe van zárva, melynek kergén által nem törhet. Csukjátok be ehüvelynek minden nyílásait: élődhetik az azokon egykor behatott fény s ennél előtünezedett ismeretek derengő emlékeiből; de ha e nyílások mindig valamennyien mind csukva tartatnak: ő, az értelmi fény, az őt környezte éj setéségében még önszméletre sem ébredt volna fel.

A bölcsék lenézték a tapasztalást, mely őket eszméletre ébreszté, mely elmélkedéseiknek az első és kimerithetlen tárgyananyagot szolgáltatá. A nézletmód, hogy az észben előleg és lényeg szerint minden benn van, s hogy csupán helyes pillantás az észbe kell hozzá, miszerint ott mindazt meglássuk, mindazt az ő szükségképeni lényében és igazságában megismérjük, mi kivüle csak esetlegesen és látszatkép jelentkezik, — e nézletmód, mondám, napjainkban a bölcsészetben tulnyomóvá képezte ki magát, és szemlélődőnek (speculativának) neveztetik. E nézletmód szerint tehát az ismereteknek az észből, az ész által, az észbe kellene jönniök, s a bölcselkedő ész feladata csupán abban állna: hogy figyeljen magára, az összes lét mintaképeit s ezek törvényeit önmagában bizonyára feltalálja; mindaz, mi kivüle állónak látszik, nem levén egyéb, mint viszfénye, visztükre saját benső életének.

E nézletmód Descartes híres „gondolkodom, tehát vagyok”-féle elvéből fejlődött ki. A tételt csak meg kellett fordítani: „vagyok, tehát gondolkodom,” vagy a „tehát” szócskát „mert”-tel felcserélni: „gondolkodom, mert vagyok,” s az eszme-elviség kész

volt. Az egyoldalúság, melyet Baco a tapasztalati behozás-módszernek kizárólagossá emelése által magának megengedett, s a megsemmisítő zsarnokság, melyet e módszer következetesen kifejtve az ember szellemi része felett gyakorolni kezdett, visszahatást idézett elő, fájdalom, hogy ismét azon másik szélsőségben, mely az inductio és tapasztalás végleges elítélésével, épen az agyonverni készült syllogismust juttatá az uralkodó polczra. A syllogismus azonosról azonosra következtet, míg az előtételben foglalt azonosok egész sora végleg kimerítve nincsen; miért a bebizonyítás azon módszere, a melyben ezen észlet-alak kizárólag alkalmaztatik, azonosság módszerének is hivatik. Már miután a szemlélődő bölcészek szerint a lét magában véve, minden lényben egy s ugyanaz, mert a lét = lét; s miután e lét az „én“-ben közvetlenül mint gondolkozás jelentkezik: következik, hogy minden lét szükségképen gondolkozás, mindenek szükségképen egy kutfőből, a gondolatból, ezen egy füst alatt eszmény-való- és alany-tárgyból (ideal-real-, subject-objectből), erednek, s így a világon semmi kételviségnek, semmi valóságos ellentétnek nincs helye; a mutatkozó ellentétek, például a szellem és anyag, a szabadság és kényszerűség, az igazság és tév, a jó és a rossz, az erény és a bűn, a véges és a végtelen, az egyszerű és az összetett, az eszményi és a való, a szervtelen és a szerves stb. mind csak látszólagosak, melyektől a közönséges, ugynevezett józan ész ugyan nem, de a bölcseledő igenis menekülni képes, minden ellentétes fogalmakat egy magasabb harmadikba, a kettőnek fensőbb egységébe olvasztván fel. „Ha a dolgokat, mondják e bölcészek, a helyett, hogy dialectikai szempontból realokul tekintjük, és fogjuk fel: úgy fogjuk találni, hogy azon tevékenység, mely az értelemben különválasztás által az együvé tartozó meghatározásokat egybefoglalja, a magban is munkás, midőn a benne rejlő, de fejletlen állapotjokban nyugvó erőket mozgásba hozza, s elválasztás és hasonítás által a fejlődő növényben mindig újabb összetételeket állít elő, míg nem a magba zárt összes erő teljesen kimerítve nincsen. A gondolkozó tehetség tehát itől és okoskodik a természetben reál, a lélekben pedig formalis módra; és e kettős mozgás mind a két irányban addig folytatatik, valámig az ellentétezés minden lehetőségei kimerítették, a tartalom az alakot s az alak a tartalmat tökéletesen áthatotta. S a mindet látó ész magát végre egészen azzá ismerte fel, mint a ki mindezen mozgalomnál egyedül volt munkás“ *).

*) Leutinger, i. m.

Ha a bölcészet csupán arra szorítkoznék, hogy a gondolat és ismeret törvényeit fejtsse ki és állapítsa meg: ez esetben értekezőnek a syllogismus egyedárusága ellen még nem volna semmi kifogása, habár jól tudja, hogy a tapasztalati lélektan nélkül még e körben sem boldogulhatni; de miután a bölcészet azon tudomány, melynek feladata: a lét s róla való lehető tudás utolsó alapjait és legfelsőbb törvényeit is kikutatni, állítania kell, hogy az e feladatának megoldásában az inductiot, s az ez által feltételezett, különösen tapasztalati és szoros tudományokat nem nélkülözheti.

Az azonosság azon rendszerében, melynek elveit főnebb előadtam, az ész mindenesítettik; az egy bevégzett auto- és pantheistikus isten. Benne van minden, kivüle nincs semmi. Nem czélom itt a minden-istenítő lét-nézetet tüzetesen czáfolni, csupán annyit jegyzek meg, hogy a logikai egyelviség elméletén belül is azon hibát követi el ama rendszerben a bölcész, hogy az egyéni relativ emberi ész és gondolkozást az absolut tárgyilagossággal és gondolkozással cseréli fel. Ezen gyarló, véges, korlátolt, ismereteit oly nagy fáradsággal szerző emberi ész csak úgy teszi magát, úgy gondolkodik, s gondolkodva terem, mintha Isten volna. Pedig ezen emberi ész oly igazán tudja, a mily igazán tudja, hogy valamit tud, miszerint az nincs úgy. Ezen ész nem teszi magát, ezt hasztalan ismétli nekünk a philosoph, hanem téve van, mert ezen értelemben önmagát semmi sem teheti; nem teszi a „nem-én“-t sem, hanem azt téve találja. Az öntudat, mely azt mondja neki: nem te vagy az, ki a felhozott példában a magba a csirázó és fejtő erőt beleplántáltad; nem te vagy az, ki az ő számára az ég és föld két sarka közt elterülő távolságokból a neki szükséges tápelemeket, a világosságot, levegőt, meleget, nedveket kiszolgáltattad; nem te vagy az, ki benne a tápláló elemek azon titokteljes átváltozását, melyet hasonításnak nevezünk, s melynek alapokát és törvényét nem is ismerjük, végbevitted; az öntudat, mondám, mely mindezt mondja neki, rendületlenül megmarad tagadása mellett, még akkor is, midőn az ellentétezés minden lehetőségei kimerítették, azaz a növény elérte teljét. Sőt ezen öntudat még azt is értésére adja, hogy azt a magot és mindazt, ami benne foglaltatik, nem azért ismeri, mivel azt önmagában logikai fogalomként megtalálta, hanem, mivel az neki kívülről az érzékek útján bemutatva, s aztán a szaktudósok a tapasztalt jelenségek alapján tett nyomozásai- és vizsgálatának állandó tárgya volt. A tény, hogy róla többet teljességgel nem tud, mint a mennyit az illető

szaktudomány állít, s a lehetetlenség, tudni róla valamit, valamig róla érzékeink útján a tapasztalás bizonytságot nem tett, mutatja, hogy az ész és természet, a gondolat és lét, a való és az eszmei két különböző dolog, s hogy bármint erőlködjük is a bölesész, a külvilágot „én“-jébe beleszorítani, a közt, mely a kettőt elválasztja, az öntudatban soha be nem töltheti. Az öntudat ezen éles megkülönböztetése magára az „én“-re is, hol a lét és gondolat együttes, kiterjed, midőn például a lételt a gondolkozás szükséges előfeltételének, de nem viszont a gondolkozást a lét szükséges attributumának tartja. Igaz: gondolkozom, tehát vagyok; de nem igaz: van, tehát gondolkozik; igaz: nem gondolkozhatnám, ha nem volnék; de nem igaz: nem volna, ha nem gondolkoznék. És bizonyára más dolog, magát az „én“-t is vizsgálni az ő létállagában, és más, gondolkozó tehetsége tünetényeiben. A gondolat belső érzés és öntudat alá esik, azért tudunk róla; az „én“ létállaga minden érzést túlhalad, s azért nem ismeri senki. Valljon tehát igazság volna az, a mi ellen az öntudat oly állandón és általános, mindenki és mindenütt tiltakozik? Ha igen: akkor nincs mód többé, az igazságot a tévelytől megkülönböztetni ha csak megfordítva azt nem akarnók elvül felállítani: az az igaz, a mit az öntudat, tudatával ellenkezőnek mond. Világos ebből, hogy a jellemzett bölesészeti rendszer csak azon esetre számolhatna sikerre, ha az öntudatot, az általános józan észet ehhez képest átídomíthatná: mihez nincs kilátás. Iparkodják a bölesész bármint bebizonyítani, hogy a gondolt száz tallér és a birt száz tallér egy és ugyanazon dolog: ezt neki senki, de még ő maga sem fogja elhinni magának. Trivialis példa, igaz, de felhoztam, mivel Hegel maga is ezzel vesződött legtöbbit; magára a kereszténységre, s a romai költő „impavidum ferient ruinae“-jára is hivatkozott, csakhogy elhitesse hallgatóival: miszerint a bölesnek odáig kell vinni az önnegtagadást, hogy valósággal egynek tekintse, akár gondolja csak a száz tallért, akár pedig bírja.

A dialectica, mely az ellentétes fogalmakat szembesítve, közös tulajdonaikat egyesítvén, a különbözőket pedig elejtvén, egy magasabb fogalomba olvasztja fel, a különbséget, az ellentéteket csak gondolatban mellőzi, de tetteleg meg nem szünteti. Maradnak azok, s az egység mellett a különféleséget alkotják. Az ész nem csupán az azonosságot keresi a különbözőkben, hanem a különbséget is az azonosokban. Különbség nélkül az ismeret lehetetlen volna; minden ismeret csak az által válik határozott ismeretté, mert az ismert tár-

gyat, dolgot, fogalmat és eszmét minden mástól megkülönbözteti. Valamig áll az ellenmondás és a középnek kizárása elve, és állani fog, valamig az ész ész marad, mindaddig mindig lesznek ellentétek, melyeket az ugyanazonság kemenczében a bölcész nem fogja egy-egyé forrasztani tudni. Ha tehát ellenfelem azt mondja nekem: a lét minden lényben, eltekintve sajátosságaitól, egy és ugyanaz: én sokkal több joggal azt mondhatom neki: minden lényben, tekintve különböző tulajdonait, a lét különböző. Eddigél minden tudományban sarkigazságul állt: hogy a kvalitásokat (minőségeket), egyiket a másikból syllogismus útján leszármaztatni nem lehet; hiszen nem volna minőség, hanem csak mennyiség, mely, mint kisebb a nagyobból szokott, az általános létből, mint valami tengerből, kisebb-nagyobb részletekben folya. Minden minőségnél más-más megismerő alap és kútfő kívántatik, melynek alkalmazásánál a gondolkodásban csak a vezénylő (regulativ) szereplőt játsza. Hogy a minden-ugyanazonság elve megállhasson, mindenekelőtt szükséges volt a jó öreg logikát utnak bocsátani, s egy újat alkotni, melynek főelvei ezek: hogy az azonosság annyi, mint azonossága az azonosnak a nem-azonossal; hogy minden lény ellenkezője maga magának; hogy minden meghatározás = attributum, tulajdon, tagadás stb. Hegel bebizonyítja nekünk: hogy az „egy-va-la-mi“ annyi, mint a „más-va-la-mi“; mert minden „más-va-la-mi“ magában tekintve csak úgy „egy-va-la-mi“, mint az „egy-va-la-mi“ mással szemben erre nézve „más-va-la-mi“ *). Világos, hogy egy ily elv mellett igen könnyű az egyik dolgot más dologgá tenni, és viszont: és mégis még ezen csodás proteusi elv mellett is, a dialecticai folyamat csak oly önkényes ugrásokkal tartathatik fön folytatólagos tovamoszgasában, milyeneket a szoros logikai következetesség nem tűr. A mozgalom a legáltalánosabból, a tiszta „van“-ból indul ki, mely teljes tartalmatlanságánál fogva annyi mint a tiszta semmi. A tiszta „van“ = tiszta semmi tehát a kezdet; a kezdet még semmi, de már készül valanjivé lenni; a kezdet tehát már nem tiszta semmi, hanem egy semmi, mellyből származik valami. E származék a „Werden“ és „Dasein“, vagyis egy határozott van. Hegel tehát a tiszta „van“-ból és tiszta semmiből, összetételkép közvetlenül két más fogalmat hoz ki: tudnillik a levés és meglett-lét fogalmát. Hogy miként? azt ne kérjük. „Die Frage nach dem wie, gehört zu den üblen Manie-

*) Wissenschaft der Logik. I. B. I. Ab. Etwas und Anderes.

ren der Reflexion,“ — mond a philosoph. Különben a logika megmondaná neki, miszerint a levés fogalma egy másikat feltételez, a tehetségét és tevékenységét. — „Ihre Wahrheit ist diese Bewegung des unmittelbaren Verschwindens des Einen in dem Anderen, das Werden,“ mondja maga Hegel; mely fogalom azonban a tiszta „van“ban és tiszta semmiben ex supposito benn nem foglaltatik.

A tiszta „van“ban, melyben nincs semmi megkülönböztetni való, mivel tiszta azonosság, nincs semmi, a mi ezt ezen tiszta tétlen állapotjából kimozdithatná; hiszen, ha volna benne valami, a mi ezt eszközölhetné, már volna benne valami megkülönböztetni való. Képzeliünk egy határnélküli irt, melyben nincs semmi egyéb az ily tiszta „van“nál, melylyel az megtöltve van; aztán gondolatban huzunk benne különféle vonalakat, s a legegyszerűbb összetételeken kezdve, folytassuk e munkát mindaddig, valamig a képzelhető idomok sorát végleg ki nem meritettük. Ez irt előttünk álland, megnépesítve minden kigondolható idomokkal, s mi megelégedve felkiülthetünk: ime a bölcsész világa, melyben igaz, hogy minden meghatározás tagadás, mert nem egyéb, mint az általános „van“ egy részének mértani figurába foglalása, határvonalok általi elkülönítése: de nincs is aztán benne más, mint épen üres figurák, melyek üres tért, mert tartalmatlan s épen azért a semmivel azonos „van“ságot foglalnak és zárnak magukba *). Tegyük fel azonban, mint maga a bölcsész is elég következtetlenül akarja, hogy ezen „van“ mégsem egészen semmi, hanem olyasmi, a miből lehet valami: mégis mindenkép igaz marad, hogy ha az általános „van“ magában azonos: minden ugyanazon-egy „van,“ vagy léttartalommal van megtöltve; ha pedig minden ugyanazon-egy léttartalommal van megtöltve: akkor a lények közötti különbség nem lehet belső, hanem csak külső-alaki; felmarad tehát még mindig megoldandó és bebizonyítandó feladatul a kérdés: ha valljon az ugyanazon- és egy létnek különféle configurációjából megmagyarázhatók-e, megfejtethők-e azon határtalan természeti különbségek, melyeket a világ milliárdnyi lényei oly kimeríthetlen és kiapadhatatlan termékeységben előtűntetnek? ha valljon egy és ugyan-

*) A „determinatio“, meghatározás azon értelemnek, melyben azt a bölcsész mindig vette, tudnillik mint tulajdont, attributumot, realitást, a physikai korlátozással (limitation, Begrenzung) felcserélése szolgál alapul Hegel oly állításainak, mint például: „Es giebt nirgend im Himmel und auf Erden etwas, was nicht beides, Sein und Nichts in sich enthielte,“ stb. A „Nichts“ itt = physikai korláthatár.

azon lét-kutató különféle, de tisztán mértani idomítása oly hypothesis-e, melyből a szellemi és anyagi világ jelenségei, egy részről a gondolkodás-, szép- és erkölcs-, más részről az erőmű-, vagyis élettan kimagyarázhatók? Szóval magában minden ugyanazon egy dolog-e, csak figurája más? Vagy ellenkezőleg, miután egy részről a lét minden külön osztályában más törvények uralkodnak; miután nevezetesen a törvények, melyek a szellem országában otthonosak, azokkal szemközt, melyek az anyagi világot kormányozzák, oly ellentétesek, hogy azokat egy s ugyanazon létállagnak együtt tulajdonítani nem lehet; miután még magában az anyagvilágban is, hol minden, a mi történik, mozgás által történik, nem minden mozgás az erőműtan törvényeire vitethetik vissza, más felsőbb törvényekre akadván, a mint az erőműtanból a vegytan, s a vegytanból az élettan körébe hatolunk; más részről pedig miután tagadhatatlan, hogy a törvény mindig azon erő s állag természetének felel meg, melynek szabályozására rendelve van, különböző törvény tehát különböző erőket s állagokat tesz fel: nem inkább azt kell-e állitanunk: hogy a gyökeresen különböző törvények, gyökeresen különböző erők s állagokra mutatnak, s így teljes lehetetlen, hogy a világban minden különbségek tisztán mértani körvonalozás szüleményei legyenek?

A szemléleti bölcészet pártolói az ész- mindenítés elvének felállítására azon előfeltevés kényszerítette: hogy minőségileg különböző dolgokat nem lehet megengedni, miután eredetüket másképp megfejtetni nem lehetne, mint ugyanannyi ősz kutató felállításával, a mennyi külön qualitas létezik. Miután pedig ez az egységi tendenciát oly világosan és elvitázhatlanul tanusító világrenddel ellenkezik, elvül mondották ki, melyben velök a materialista is örömet fog kezdet: hogy minden egyből lett. Nem lehet tehát igazság az, mit az utolsó általános létalapból közvetett azonosítás útján kihozni nem lehet. E feltevésnél nem lehet nem első pillanatra feltűnő az, hogy benne a bölcészet vég-resultatuma, az, a minnek megtudása végezt tulajdonképen bölcsekedünk, hogy tudnillik mi által s miként lett a világ? már is mint tisztán álló sarkigazság a bölcészet kezdetüül tolatik fel. Valóban ha fel is tesszük, hogy minden egyből lett, még mindig hátra marad a kérdés: mi ez az egy, milyen lény az, oly és annyira meghatározatlan-e, hogy benne teljességgel mitsem lehet megkülönböztetni, vagy pedig olyan, mely különbségeket, a világban létező különböző lényalkatok megannyi csirűit, vagy ha

az az „egy“ szellem, azoknak ész-kép-mintáit zárja s foglalja magában? Valamig tehát a tétel: minden egyből lett, az által nem igazoltatott, hogy az átmenetel folytonossága a lények egyik osztályából a másikba kimutattaték; azaz, míg bebizonyítva nincs: mikép a lények onnan a legalsóbb szervtelentől felfelé egész a szellemig, vagy megfordítva a szellemtől a holt anyag legutolsó parányáig, új létkutató közbejötté nélkül, csupán ugyanazon egy létalap tartalmának különféle összevetése (combinatiója) által, mely különféle összevetésnek ismét okát kellene adni, milyet a különbségtelen öslétben hiában keresnénk, — hogy tehát minden lények kivétel nélkül, lefelé hanyatlási, vagy felfelé emelkedési rendszerben, mindegy, egyik a másikkól fejlődtek ki; míg tehát, mondám, mindez bebizonyítva nincs: mindaddig minden ily feltevést önkényes, s épen azért bölesészetlennek kell nyilatkoztatnunk.

Ha elvitázhatatlanul áll egy részről az, hogy vannak létnek, vannak igazságok, melyeket, bármit tegyünk, egyiket a másikkól leszármaztatni, egyiket a másikra visszavinni, egyiket a másikkal közvetíteni képesek nem vagyunk: az esetben más részről nem az a feladatunk, hogy azokon erőszakot tegyünk, s hogy ezt rajtok elkövethessük, eszünk törvényeit rohanjuk meg. A matematikusok e tekintetben jobb példával mennek elő. Az öszmérhetlen, észbe, számformulába nem fogható, s azért irrationabilisoknak elnevezett mennyiségeket nem tagadják, hanem daczára annak, hogy egyiket a másikkal nem közvetíthetik, miután való, egyszerűen megengedik, s mind a kettőt külön tárgyalják. Valamely négyszögnek oldala például és annak diagonalisa valóságos, és pedig ugyanazon-egy mértani idomban előforduló mennyiségek, s mégis a számok végtelen sorozatában nem találhatik egyetlen-egy oly szám vagy számtöredék sem, mely által ezeknek, egyiknek a másikához arányát kifejezni, s így egyiknek mennyiségéből a másiknak mennyiségére következtetni lehetne. Minden egység, mely által az egyiket calculusba vehetni, már ép ezért nem alkalmazható a másikra, s viszont. Ha tehát a bölesész is saját terén ily közvetíthetlen valóságokkal találkozik: az okosság nem azt hozza magával, hogy tagadni akarva azokat, esze törvényeit hamisítsa meg, s maga magát ámitsa el; hanem igenis, hogy állapodjék meg titokteljes lényök előtt, s a mit nem egyesíthetett, azt különváló állásában külön fogja fel, és a mennyire lehet, magyarázza meg.

A lét és lét között, bármily messze esik is egymástól, mindig

van némi analogia; s ennek okát mi is tudjuk adni, azt vallván Aristotelelssel, hogy misem lett meg, a mi előbb nem gondolatott; s ennek folytán a szellemi conceptiókat a való világ eszmé-, mintaképeiül tartván. Oly viszonyban állanak tehát a lett-dolgok az őket concipiaált észhez, mint áll a művész észképe az azt megvalósító műhöz. A mű annál tökéletesb, mennél inkább hasonlít ama mintaképhez, vagyis megközelíti, előtűnteti, valósítja az eszményt. A kettő közötti hasonlatosság tehát nagy és szembeszőkö: de ki fogná állítani, hogy az azonosság? hogy a művész észconceptiója, a mint az lelkében szellemi ábraként lebegett, ugyanaz az azt megtestesítő művel, a mint az előttünk a tér- és időben megvalósítva áll? Ha tehát valakinek kedve telik benne, a hirtelen kelő gondolatot villámsebességhez, a nagy szenvedély kitörését viharhoz, a nyugodt kedélyt csendes tóhoz, az ifjúságot virághoz stb. hasonlítani; ha a szeretet és gyűlölség, a rokon- és ellenszenv némi részét a vegytani rokonságban, vagy éppen a világ nehézkedési törvényében képzelet fellelni; ha okoskodásának formáit egy növény növekedési processusában hiszi visszatükröződni: mindez hasonlatnak igen jó lehet, de éppen azért, mivel csak hasonlat, eléggé mutatja, hogy nem azonosság.

Ha valaki netalán azt mondaná: hogy az ész az istenség képe; hogy tehát valamint az Isten elméjében a dolgoknak gondolatjai s eszméi mind bennvannak: úgy kell azoknak az ember elméjében is bennfoglaltatniok; s hogy valamint az Isten minde dolgokat önmagában gondolja és ismeri: úgy kell, hogy azokat az emberi ész is önmagában feltalálhassa és megismerhesse: az olyat szabad legyen figyelmeztetnem, miszerint ő böleselkedésében ezen elvből indulva ki, máris egy feltevésből, tudnillik az Isten léte-, s lelkünk hozzá való hasonlatosságából indul ki; mit a követelt szabadság és függetlenség értelmében tennie nem volna szabad. Aztán, ha megengednők is, hogy a dolgok eszméi az emberi észbe mind befoglaltatván, annyit a szemlélődő bölcsek mégis meg kell engednie, hogy azok az ember lelkében az öntudattal együtt szunnyadnak; s csak miután az öntudat önnön tudatára ébredt, tünedeznek lassankint és egyenlőre el, s bizonyára ekkor sem a külről, a tárgyakról beható világosság nélkül. Az ember tudnillik nem tiszta szellem, hanem compositum, melyben szellem és test egy személyben egyesítvők. Ő öntudatában igen jól megkülönbözteti a két természetet, melynek egyike a fizikai kényszer törvényének vagyon alávetve, másika szabad elhatározással bír, még gondolkodó tehetségének alkalmazására nézve is;

miszerint tudnillik e vagy ama tárgyról gondolkozzék, gondolkozását e vagy ama tárgyról megszakítsa, s figyelmét egy másikra, melyre éppen tetszik, fordíthassa. Ebből következik, hogy gondolkozása egy részről a test érzékeihez kötve, test által megnehezítve, korlátozva van; más részről pedig a szabad akarat által különféle, meglehet, még téves irányban is sodortathatik. Az első esetben az érzékek használatát nem nélkülözheti; a másikkban pedig azok tanúságtételeiben, melyek mint lett s éppen azért el nem hárítható dolgok elmozdíthatatlan szírtként, megannyi intő sphynxek gyanánt állanak lelkismerete előtt, az eltévedés ösvényéről egyszerűen többször visszaintethetik. Az ember, mint ezt P a s c a l oly szépen kifejtette, valami közép a semmi és minden között; észrevehetetlen parány az égi testekkel összehasonlítva; végtelen nagyság a legkisebbekhez mérve *). Lénye ezen közepes állapotának felelnek meg ismeretei is; tud valamit, de nem tud mindent. Azért bármit mondjon a szemlélődő bölcsész, bölcselkedését, valamint ismereteit a dolgok kezdetével nem is kezdheti, sőt ha minden nem csal, a kezdet titkát megfejtteni, megérteni nem is fogja soha. Neki tehát ismereteit a középen, a való véges dolgokon kell kezdenie, s azokat aztán e közép valamiből, a mennyire lehet, mind a két irányban a legszélsőbb végletekig terjesztie.

A dolgok változhatnak, és változnak is: de nem fogalmaik. Bizonyára ha a vegyész a vizenyből és élenyből vizet készít, a vizény és éleny elváltoznak, s egy harmadikat, a vizet állítják elő: de fogalmuk mindig az marad, a mi volt. Ha a dolgok mind elváltozának is, az új dolgoknak, melyekre tudnillik elváltoztak, új fogalmak felelnének meg, de a voltakéi mindig azok maradnának. Minden fogalmat azon tulajdonok összesége teszi, melyek nélkül a lény megszűnnék az lenni, a mi. Világos tehát, hogy az észnek minden dolgot, melyről fogalma van, mindig azon tulajdonokkal kell gondolnia, mik azt azzá teszik, a mi; ellen esetben más valamely dolgot gondolt volna, és nem azt, a melynek fogalmáról van szó. Ebből aztán kézzelfoghatólag világos, hogy a való, a mely változik, nem lehet fogalom, mely sohasem változik. Innen van, hogy míg a nemek egyedei változnak: magok a nemek soha; megsemmisíthetnek, de, mivel fogalmak, soha el nem változhatnak. Innen van az is, hogy minthát a szemlélődő észnek csupán fogalnakkal van s lehet

*) Péntécs.

csak dolga : a nemeket s tán a fajokat is megközelítheti, de az individuumot, az egyes valót soha el nem éri. E rendszerben tehát be kellene értnünk a fogalmak alkatjegyeinek birásával, az egyes ismeretéről örökre le kellene mondanunk. Az állatról például meg tudnók mondani, hogy az élő lelkes test; de hogy ez mint néz ki, milyen az alakja, milyen dolog ez az élő és lelkes test, erről még csak sejtelnünk sem volna.

Ezek után már teljes biztossággal írhatjuk alá az emberiségnek közvetlenül öntudatunk tanuságtételében gyökerező azon hitét, hogy ismereteinket kettős forrásból, tudnillik tapasztalásból és észből meritjük. S itt van helyén azon már fünebb kifejezett állításomra visszatérnem : hogy tudnillik a bölcsészet, miután feladata nem csak a gondolat és ismeret törvényeit megállapítani, hanem a lét s róla való lehető tudás utolsó alapjait és legfőbb törvényeit is kikutatni, — e feladatának megoldásában az inductiot, s az ez által feltételezett, különösen tapasztalati és szoros tudományokat nem nélkülözheti. Mielőtt ezen most említett okoskodási módszerről szólnék : szükségesnek tartom előrebocsátani, hogy minden ismeretnek van alakja és van tartalma; hogy emélfogva nem elegendő az ismeretek csupán alakhatározó elveit megállapítani; tárgyhatározó elvek is szükségesek, különben a bölcsészet üres formalismusnál nem vihetné továbbra. A tárgyhatározó elvek megállapítása a valóságok, örök, okok, czélok, lények és állagok tárgyi ismeretét szükségeli : következésképen az észnek ez elvek megállapításánál önmagán kívül még azon más tényezőktől is kell tanácsot kérnie, melyektől mindama valóságok megismerhetése függ. Miután pedig e megismerhetés, mint már érintém, az érzékektől is függ : következik, hogy szükségünk van oly okoskodási módszerre is, mely által az ész az egyes érzéki tapasztalás- és jelenségekből a tárgyhatározó közelveig felemelkedhessék. S egy ilyen módszer az említem inductio, vagy behozási okoskodás, ellentétben a syllogismussal, vagy kihozó okoskodási módszerrel.

Az inductio megfordított syllogismus. A syllogismus az egyetemestől hozza ki a részletest és egylegest, mely amabban már bennvan; az inductio az egyleges- és részletesből az egyetemestre emelkedik; a syllogismus a törvényből az egyes esetre, az inductio az egyes esetekből a törvényre következtet; ott a szabály már tulva van, itt még csak kerestetik; ott az ítélet mindig elemező, mely csak azt mondja ki, mi az alanyban már befoglaltatik, itt mindig ösz-

szetes, mely az alanyhoz mindig egy új jegyet ragaszt (miért is inventio-módszerének is hivatik).

Az inductio két nemét különböztetjük meg: a tapasztalati és észbeli. A tapasztalati több hasonló észrevett esetből mindenkorra következtet; például: Péter, Pál emberek voltak; de Péter, Pál meghaltak, tehát minden emberek meghalnak. A tapasztalati inductio egymagában a probabilitásnál többre nem viheti, mely is annál erősebb lesz, mennél nagyobb számmal állíttatnak össze a hasonló esetek. Szükségképeni igazságig azonban akkor sem vihetné, ha a valamely körbe eső valamennyi eseteket is mind előszámlálhatná; például: ha a bolygókat mind előszámlálva így okoskodnám: Mercur, Venus stb. a nap körül nyugot-keleti irányban mozognak, tehát minden bolygók ezen irányban mozognak: annyit minden bizonynyal tudnék, hogy az most minden bolygókkal úgy van; de ha valljon így van-e ez szükségképen, tehát így volt-e és így lesz-e az mindig, azt csak akkor fogom tudni, midőn az észnek sikerült, az egy bizonyos körüi jelenségeken uralkodó törvényt, mint állandó jelentkezéseik okát, felfedezni: a mi is az észbeli inductio dolga. Bármily sok esetet is hozzon fel valaki, hogy bizonyos jelenségek beálltával ilyen vagy amolyan szokott lenni az idő járása: az ilyen jóslatok mégsem fognak birni az igazság bizonyosságával; mert ismeretlen a törvény, mely ama jelenségeket az idő változásával szükségképen összeköti. Ellenben, hogy a nap, mely ma feljött, holnap is fejjövend, azt bizonyossággal tudom; mert ismerem a törvényt, mely e feljövetelt szükségkép okozza. A törvény fogalmában tudnillik a tartósság és egyetemesség fogalma már bennfoglaltatik. Ennélfogva a törvényt egyetlen-egy esetben, s egyetlen-egy időpontra nézve megismerni annyit tesz, mint azt, az azon körbeli minden tényesetek s az idő egész tartamára nézve megismerni. Ha például én egyetlen-egy esetben pontosan kipuhaltam, hogy a test esésének első percében 15 párisi lábnyi utat tesz hátra; de a másodikban már 60-at, a harmadikban 135-öt, a negyedikben 240-et, és így tovább; s a sebesség ezen növekedését összevetve, úgy találtam: hogy az eső testek sebessége az esési idők másod-hatvány arányában növekedik: csak egyetlen egy esetben fedeztem ugyan fel a törvényt: de e törvény minden esetekre és minden időkre szól. Mindenütt tudnillik, a hol változást látunk, okot kell feltennünk, mely azt létrehozza. Nem történik semmi sem ok nélkül: ez az észnek aprioristikus elve, mely ennélfogva általános érvényességgel bír, s épen azért

nem habozom azt feltenni a teremtés azon legtávolabbi regioiban is, hol a természet-tünemények talán egészen mások azoknál, melyeknek e földön tanulni vagyunk. A törvény egy általános és állandó ok: ha tehát ezt bírom, nem kell többé egyes tapasztalati eseteket gyűjtenem; inkább megfordítva, ebből mint okból, minden esetekre mint okozatokra már előleg következtethetek. Így véve az inductiót, a mint tudnillik ez már nem csupán tényekről tényekre, esetekből esetekre, lettdolgokból lettdolgokra, hanem mindezekből a törvényre következtet, világos, hogy az a tudományban apodixis érvényességével, mert annyi bizonyító erővel bír, mennyivel a causalitas elve, összeköttetésben az ész és tapasztalás azon sarkigazságával: a nagy mindenségben törvény és rend uralkodik.

Megtalálva a törvényt, az inductio ebből az erőre, az erőről a lényegre, az alsóbb rendű törvény-, erő- és lényegből mindig a felsőbbre, vagy mint Newton „Principia philosophiae naturalis mathematicae” czimű híres munkájában előadja, az összetett dolgokból az egyszerűkre, a mozgásból a mozgató erőre, az okozatból az okra, a részletes okokból az egyetemesre következtet, s e munkát addig folytatja, valámig a legfelsőbb s legegyetemesebb okot el nem érte. Így fogva fel az inductiót, világos, hogy azt, mint Macaulay Baconról írt értekezésében mondja, az emberek minden időben használták, habár logikai törvényei máig sínesenek egészen tisztába hozva. A tapasztalásra támaszkodva, azaz az ész aprioristikus elveivel összekötve, az inductio — mint jól veszi észre Whewell — az átméneti hidat képezi a bölcsezslet két sarkalatos ellentéte, a való és gondolat, a tapasztalati és észigazságok, a lettdolog és elmélet, az eszine és érzelet, az érzet és észbevétel (reflexio), az alanyi és tárgyilagós, a tartalom és alak között. *) S mintán a természet tárháza s ennek véghetetlen örök szerzője, az Isten, ismeretileg soha ki nem merítettetik: a bölcsezslet sem fog soha semmiféle rendszerrel bezárattatni. Haladni fog korról korra, és gazdagodni, a mint a többi tudományok is a természet és a történet rejtélyeinek újabb meg újabb megfejtése által haladnak és gazdagodnak. A bölcsezslet e szerint minden századok hagyományozta öröksége az emberiségnek, nem pedig egy, a lánczolatból kilépett bölcsezslet ötleteinek egyeduratsákmánya. Mikkor elődeink megszakadt munkáját ott fogtuk fel, a hol ők azt abba-

* The Philosophy of the Inductive Sciences, founded upon the History of the physical Sciences.

hagyták, utódinkra hagyandjuk örökségül, hogy ők meg a mienket ott folytassák, hol azt egykoron mi megszakítandjuk.

Az észbeli, a bölcsészetben egyedül jogosított inductio közvetlen feladata levén, a tünemények bizonyos körén uralkodó törvényt felfedezni, mintán ez matematika alkalmazása nélkül el nem érhető, tisztán áll, hogy a matematikának a bölcsészet körében igen jelentékeny szerep jutott osztályrészül. Bizonyára nem alapos ok nélkül történt, hogy a matematika a természettan minden ágaiba bevitetett, s napról napra terjedelmesebben alkalmaztatik. „Cum recentiores, írja Newton említett művében, phaenomena naturae ad leges mathematicas revocare adgressi sunt, visum est in hoc tractatu Mathesim excolere, quatenus ea ad philosophiam spectat.“ Nincs oly köre a physikai tüneményeknek, melyeknek törvényét s ez által egységi jellegét meghatározni lehetne azoknak számtani formulába foglalása nélkül. Geometria mindenütt találtatik, mondja Leibnitz. A világosságnál és színeknél beszélünk számról, vonalakról és spaerákról; a hangnál szám- és sphaeráról, magában a zenében, érzet alá eső szempontjából, számok arányáról. Vannak, kik azt már az élettanban is kezdik alkalmazni, mint Carus s különösen Burdach, kitől a következő szép theoremát birjuk: a legtökéletesebb formákban a gyűpont és körület kettős. Nem hiányoznak olyanok sem, kik alkalmaztatását a lélektanban is remélik, tudván, hogy minden való nem csak minőség, hanem mennyiség és erő is egyszersmind, a biblia azon mély értelmű tanúsága szerint is, hogy az isteni gondviselés mindeneket szám, súly s mérték szerint rendezett el. Ide tartoznak Pythagoras, Plato, sz. Ágoston félhomályos sejtései: hogy a lélek szám; hogy az egy sphaera, hogy az egy öszhangzat. Elként némileg megfoghatóvá lesz Pascal azon állítása, hogy a fejtegető tudományok addig terjednek, a meddig a matematika alkalmaztathatik; és Kepleré: hogy a geometria egyörökös az Istennel, az Isten képével az emberbe ment át, s a teremtésnek a formákat adá. Így vélekedhetett Plato is, midőn bölcsészeti iskolája homlokára e szavakat vésető: „Be ne lépjen, a ki nem tudja a geometriát.“ *)

Az inductio lenézése s kiküszöbölése okozta kétségkívül azt, hogy a bölcsészet és természet-tudományok közt a kapocs tagolni

*) L. Gratry, Logique, les Sources

kezdett, s végre szétépetett; mi által amaz eléggé elszigetelt helyzetbe jutott. Pedig valamely tudományt elszigeteltségbe hozni annyit tesz, mint azt meddőségre kárhoztatni. Ha a szemlélődő bölcseész ez elszigeteltséggel nem gondol: ám lássa ő. Részünkrol beérjük vele, a tudomány, az emberiség ezen szent tulajdona nevében tiltakozni a tudományokkal azon önkényes bánásmód, az észszeli azon visszaélés ellen, melyet a bölcseész magának megenged, midőn elhitetvén magával, hogy a természetet és vele a tudományt a priori megalkotni képes, mindkettőt meghamisítja. A természet philosophiája valószínűs torzképpé törpült Schelling ismeretes művében. S miért? mert a bölcs a természetet s ennek szervezetét tisztán az észszelből a priori akarta kieroszakolni. „A vezénylő logikai maximákat valószínűs természeti törvényeknek vette; a földtanilag a földre nézve érvényes viszonyokat teremtes-taniakká szélesítette ki; mert elhitette magával, hogy azokat bölcseészeti elveiben a priori megtalálta“ *). Ellenben miért sikerült oly nagyszerűn a természet-könyve Humboldt Cosmosában? ha nem, mert a bölcs természettudós ismerte a tapasztalás s inductio becsét, s azért nem volt oly parányi eset és jelenség, melyet eléggé fontosnak nem tartott volna, hogy ahhoz leereszkedjék. Magukat azon lengő elemeket is, melyeknek szeszélyes játéka majdnem minden törvényt kizárni, minden visszavítelt a törvényre ellenzeni látszott, annál kitartóbban tanulmányozta, mennél nehezebb e körben valamely megállapodott támpontra szert tenni. Bizonyítják ezt termékeny észszelése a vulkán-vonalak irányáról, a melegségnek a földterületén az egyenheví, az egyenlő téli meleg- s az egyenlő nyári meleg-vonalak (Isothermen, Isotheren, s Isochimenen) határozódása szerinti felosztásáról, a tengerömlésekről, a szelek s forgóságuk törvényeiről, a földdelejesség szétterjesztéséről, stb., melyek által a bölcseésznek a földi élet titkos kamarájához egy-egy kulccsal többet szolgáltatott.

Kilesni a sokféleiben az egységést, a tűnő jelenségekben a maradandót, a történetesben a szükségest, a változóban a törvényt, az okozatban az okot, olykor hosszú észszelet és tanulmányozás, de olykor hirtelen ihlet és sugallat dolga. Helyesen írja Brassai: „Ha netalán elébb vagyok logikus társaimnál abban, hogy kész conclusióhoz való praemissák keresésének feladatát igen fontosnak és a logikába valónak elismerem; végeredményben csak oda esem vissza, a

*) Appelt, Die Theorie der Induction.

hol ők vesztegelnek: t. i. nem biztatom sem magamat, sem olvasóimat azzal, hogy ezen feladat megfejtésének szabatos törvényeit tudnám adni. Mi több, ezt nem is lehet követelni. Miért? Mert az szintugy ötlet és találmány, mint egy „Olympiai Jupiter,” egy „Transfiguratio,” egy „Macbeth” tervének megfogalmazása a művész elméjében; sugallat vagy teremtes neme, a mellyik inkább tetszik^{*)}. S a nézet, melyet Brassai itt kifejezett, nem azt bizonyítja, a mit Baco állított, midőn inductionalis módszerét magasztalva, azon hitét fejezte ki: hogy ennek egyszerű és mindenki által alkalmazásba vehető könnyűségénél fogva ő a lángészt a tudományokban örökre nélkülözhetővé tette. S itt adja az inductio feletti elméletünk az eret kezünkbe, melyen át a bölcsészet regioiba az ész- és érzékeken kívül még egy harmadik lelki tehetség is vállalkozik fénysugarakat szolgáltatni és gyűjteni, újabb megbizonyításaul azon igazságnak, hogy a bölcsészetben sem érhetünk czélt egyes elszigetelt tehetségnek, hanem igenis csak valamennyinek együttes alkalmazásával. A képzelő tehetséget, a phantasiát, a hirtelen ötletek, ihlet, sugallat, s ezek folytán a költészet és művészet, a találmányok és felfedezések anyját, illeti a legtöbb esetben a praemissák, az elrejtett kulcsok, a lappangó titkos okok megtalálásának dicsősége és érdeme. Általa, ezen látónoki tehetség által látta a költő és művész a legnagyobb bölcsészeti igazságokat századokkal előbb, semmint azokat a bölcsész nyomozni, okoskodva kifejteni és megbizonyítani elkezdette volna. Általa sejtette a 12-dik századi franciscanus, R o g e r B a c o az időkét, melyekben a vonó marhák gőzerővel pótoltatni fognak, a közlekedés pedig villámsebességű leend. Általa látta Dante az égi testeket egy központ felé nehézkedni, mielőtt a nehézkedés fogalmát és törvényét N e w t o n tudományosan igazolta volna. Ez ötletek, sugallatok, igaz, sok esetben merő sejtelmek, valamint a tudósok nyomozásai is egyszerűneltöbbször csak eredménytelen kísérletek és tapogatózások: de ha egyszer sikerültek, ha a sejtelmek igazsággá, ellenállhatlan, bizonyos praemissákká váltak, az eredménytelen kísérletek- és tapogatózásokért bőséges kárpótiást nyújtanak. Ezeknek köszöni az emberiség a tudomány körében mindazt, mit szerencsénkre a szemlélődő bölcsészet fel nem fedezett, és a tudomány valósággal bír. A természeti tudományoknak már voltak törvénytudásai a legnagyobb testekre, az égi csillagokra, s várnak ilyeneket a legkisebbekre, a parányokra nézve. A végtelen kicsinyek Kepplerjei, Newtonjai még nem születtek, de meg lehet, majd jönnek ők is. S ha egyszer a munka, melyet Francziaország egy jeles matematikusa (Cauchy) már sikerrel megkezdett, bevégezve lesz; ha egyszer a lángész számbavette az atomok formáit, változatosságát és sarkulását, a mitől együtt az anyag erejének kiapadhatlanul termékeny játéka, a melegség és színek, a vonzás és ellökés változatossága függ: valljon kit fog akkor a bizonytalan kísérletek

^{*)} Logika, lélektani alapokon fejtegetve.

és tapogatózás vádja az anyag- és testtan elvei meghatározása dolgában terhelni: a bölcsezt-e, ki ezeket eszében a priori keresi, vagy pedig a természettudóst, ki a jelenségekre fektetett calculusa által a természeti való legrejtettebb, legtitkosabb lényegeig hatott? Minden megfejtett természeti talány, volt volna bármi csekély és parányi, s tartozott volna bár a szakismeretek azon legféltreesebb körébe, melyet az általánosságokkal vesződő bölcsezt tekintetere sem szokott méltatni, magában mégis mindig egy oly világosság, mely mellett az egyetemes lét összes oeconomijába egy-egy pillantással többet vethetni. „A ki valamely inductiót, írja ismét Brassai, legelsőben tett meg, az nem csak megértetett magával egy rakás tényt, hanem a (felfedezett) általános törvényben új, még pedig tárgyas igazságot is talált ki.“

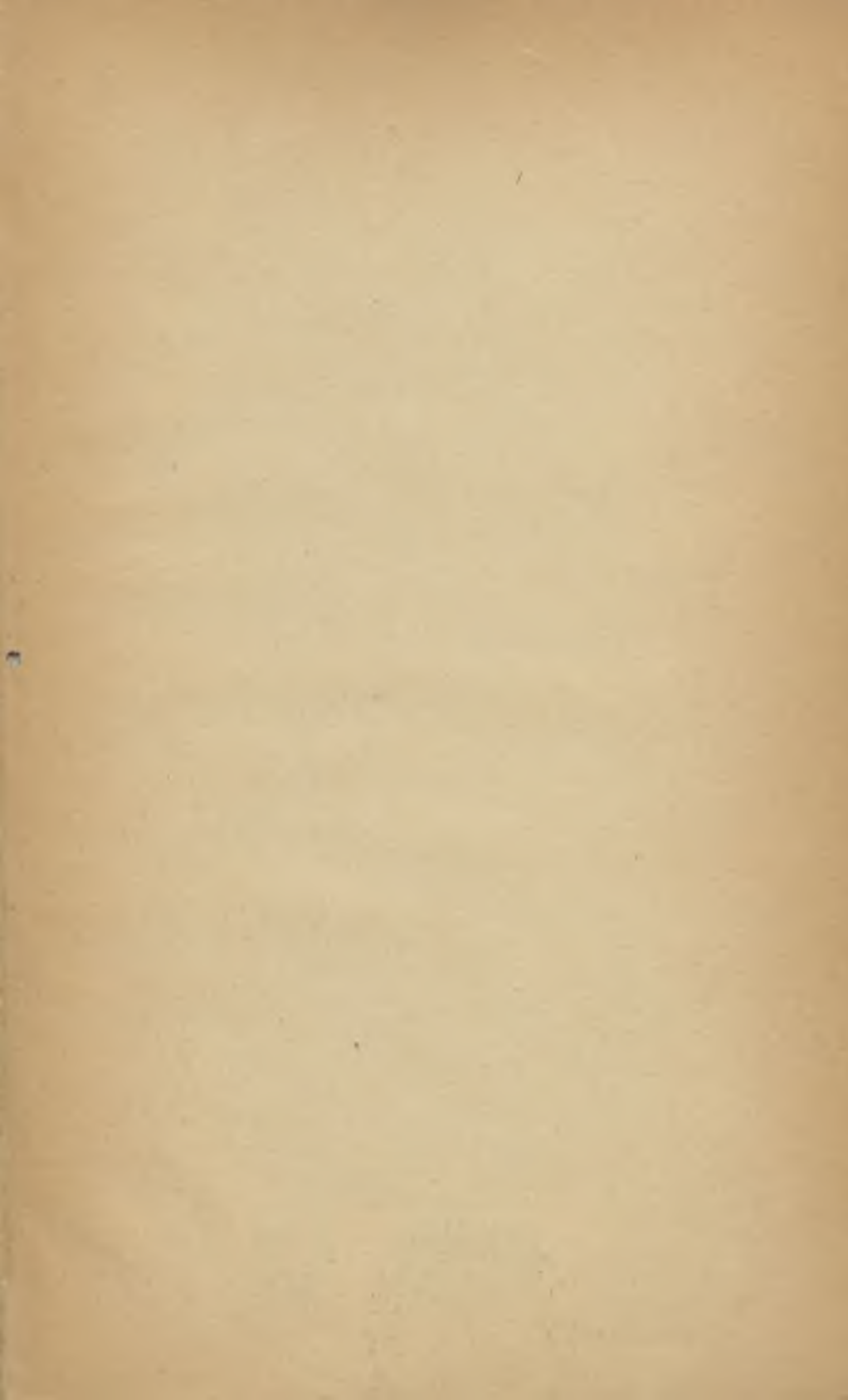
Az eddig mondottakból a bölcseszetre nézve következő két döntő elv, nézetem szerint, tisztán kivethető:

1-ször: a bölcseszetnek nem lehet, nem szabad a kétségből, hanem szükségképen valamely szembeötlő bizonyosságból kell kiindulnia. Ily szembeötlő bizonyosságot birunk az öntudat azon eredeti tényében, melyben az „én“ önmaga és a külvilág lételet ugyanazon egy actusban állítja. A bölcsezt, mely az öntudat azon bizonyítványának kettős tartalmából, az egyiket: tudom, hogy vagyok, elfogadná; a másikat pedig: tudom, hogy kivülem más is van, el nem fogadná, oktanul cselekednék, az öntudatot és lelkismeretet bölcsezeti tevékenységének egész folyama alatt folyvást ostromolni kényszerítettetnék, s épen azért ennek részéről folytonos ellenmondással találkozván, soha senkit meg nem győzhetne.

És 2-ször: hogy a bölcseledő észnek a tapasztalati igazságokkal, a szak-, nevezetesen szoros tudományok megfejtményeivel elvszerűleg ellenkeznie nem szabad; sőt ellenkezőleg, mennyiben a való létnek legalább legfelsőbb fogalmai- és alaptörvényeiben megismerése is köréhez tartozik, fejtegetéseiben ezek tanúságaira támaszkodni, az azok által derített világosság által magát vezettetni hagyni; ha megoldásaiban okoskodás útján velök ellenkezésbe jött, a hiba forrását és okát keresni, szóval rendszerét az összes tapasztalás és tudomány-igazságok talapjára állítani, tehát elismerni köteles: hogy nem az ismereti tárgyak azok, melyeknek az ő ismerő-tehetségéhez, hanem az ő ismerő-tehetsége az, melynek az ismereti tárgyakhoz alkalmazkodnia kell. Az ész ítéljen mindenről, bíráljon meg mindent: de hogy bíraskodásában alapos ítéletet hozzon, mindent el kell követnie, miszerint a per felszerelése a lehetőségig teljes s tökéletes legyen.

S itt ez alkalommal megállapodom; azon függési viszonynak kifejtését, melyben a bölcseledő ész még a nyelv, a társadalmi cultura, a történet és közlelkismeret irányában áll, magamnak más alkalomra tartom fön.

MTA
KIK

